

таких критеріїв відносимо відомі дидактичні критерії відповідності змісту тексту, а також психологічні і лінгвістичні критерії, які беруть до уваги компенсаторні характеристики текстів.

Література

1. Аблам С. К вопросу об интерференции и транспозиции умений и навыков родного языка при обучении иноязычной речи учащихся V–VIII классов средней школы / С. Аблам // Взаимодействие языков в процессе обучения. – Вильнюс : Наука, 2006. – С. 79–81.

2. Аврорин В. Двужычье и школа / В. Аврорин // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М. : Наука, 2008. – С. 49–69.

3. Алтонен А. Взаимопроникающее обучение грамматическим явлениям латинского и английского языков : дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук / А. Алтонен. – М., 1998. – 189 с.

МУСАЄВ К.Ф.

ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ “ЗДІБНОСТІ” В ПСИХОЛОГІЇ І ПЕДАГОГІЦІ

Категорія “здібності” належить до одного з основних і найскладніших понять психології і педагогіки. Проблема виявлення і розвитку здібностей у всі часи привертала увагу багатьох дослідників, тому що саме від здібностей особистості в більшості випадків залежить успішність і результативність багатьох видів діяльності (у тому числі й навчальної).

В сучасній психолого-педагогічній науці дослідження проблеми здібностей відбувається під впливом праць Б.Г. Ананьєва, А.Г. Ковальова, Г.С. Костюка, М.С. Лейтеса, О.М. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова, В.М. Мясищева, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна, Ю.О. Самаріна, Б.М. Теплова.

Як свідчить аналіз відповідних літературних джерел, у психолого-педагогічній науці до цього часу відсутня єдина точка зору на визначення поняття “здібності”. Це вказує, з одного боку, на складність і недостатню розробленість цього феномену, а з іншого – на наявність різних підходів дослідників до вивчення здібностей.

При загальнопсихологічному підході під здібностями розуміють будь-який прояв можливостей людини (відправний момент – людина здібна, може здійснювати якусь діяльність). У середині проблеми виникає питання – як ефективніше розвивати можливості (здібності) всіх людей, тобто проблема здібностей набуває психолого-педагогічної спрямованості. При індивідуально-психологічному підході підкреслюється різниця між людьми у здібностях.

Найчастіше словом “здібності” називають ступінь прояву і своєрідність тих властивостей психіки, від яких залежить успішність певної діяльності. Багатьма дослідниками прийняте визначення здібностей, яке у свій час дав йому Б.М. Теплов і пізніше підтримав М.С. Лейтес. За цим визначенням, здібності – це такі “індивідуально-психологічні особливості, які мають стосунок до успішності виконання однієї або декількох діяльностей”, і їх “... не можна зводити до наявних знань, навичок чи вмінь, але

вони можуть пояснити легкість і швидкість набуття цих знань і навичок” [7, т. 1, с. 16].

Як відомо, формуючи це визначення, Б.М. Теплов мав на увазі три основні ознаки здібностей:

– під здібностями слід розуміти індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої;

– здібностями слід вважати не будь-які взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, що пов’язані з успішністю виконання якої-небудь діяльності або багатьох видів діяльності;

– поняття “здібність” не слід зараховувати до тих знань, навичок і вмінь, які вже наявні в конкретній людині.

Визначення здібностей, зроблене Б.М. Тепловим, вказує на те, що здібності індивіда можна виявити на основі того, як швидко і ґрунтовно він пристосовується до певної діяльності. Тому до виконання діяльності неможливо передбачити його здібності. Але саме за результатами якої-небудь діяльності можна емпірично виявити наявність здібності або констатувати її відсутність.

Мета статті є аналіз особливостей категорії “здібності” та застосування їх до пошуку технологічних здібностей учнів основної школи в позашкільній діяльності. Для цього необхідно:

– визначити теорії походження та сутності здібностей, їх типологію та підходи;

– розкрити сучасні психолого-педагогічні проблеми пошуку здібностей учнів основної школи в позашкільній діяльності;

– застосувати проаналізовані особливості здібностей до пошуку технологічних здібностей учнів основної школи у позашкільній діяльності.

Дослідження Б.М. Теплова започаткували створення діяльнісно-особистісного підходу до вивчення здібностей, який знайшов підтримку й у сучасних дослідників цієї проблеми. Один з них (зокрема М.Г. Давлетшин, П.І. Іванов) вважають, що здібності являють собою “своєрідне поєднання індивідуально-психологічних якостей особистості, які визначають ступінь діяльності й успішність зайняття цією діяльністю” [7, с. 157]. Н.В. Кузьміна визначає здібності “як індивідуальні, стійкі властивості особистості, що полягають у специфічній чутливості до об’єкта, засобів, умов діяльності і знаходження (тобто створення) найбільш продуктивних способів одержання бажаних результатів у ній” [7, с. 8].

Особливістю особистісно-діяльнісного підходу, як на це звертає увагу Є.П. Ільїн, слід вважати вивчення здібностей з позиції особистості (при визначенні місця здібностей серед інших психологічних феноменів) і з позицій діяльності (при поясненні генезису здібностей). Тому в цьому випадку здібності і визначаються як властивості (чи сукупність властивостей) особистості, які впливають на ефективність діяльності. Але така загальна схема не пояснює, які ж властивості особистості або її особливості мають визначати здібності. Відповідь на це питання формулюється по-різному. Одні дослідники (вважають, що їх менше) зараховують до здібностей

якусь окрему властивість людини, інші – сукупність властивостей і особливостей. Так А.Г. Ковальов під здібностями розуміє ансамбль або синтез властивостей особистості людини, які відповідають вимогам діяльності, а К.К. Платонов – сукупність (структуру) стійких індивідуально-психологічних якостей особистості, що мають зазнавати змін під впливом виховання [5]. Такий самий підхід наявний і в спільній праці А.Г. Ковальова і В.М. Мясичева: вони вважають, що під здібностями слід розуміти ансамбль властивостей, необхідних для успішної діяльності, включаючи емоційні і вольові особливості людини, а також синтез особистісних відносин.

Вирішення питання про здібності з позицій цілісно-особистісного підходу, як це вдалося показати у своєму дослідженні Є.П. Ільїну [3], має суттєві недоліки. Адже можна припустити, що людині властиві декілька яскраво виражених здібностей, котрі знаходять прояв у різних за характером видах діяльності. Тоді необхідно визнати, що така людина має і декілька структур особистості. На основі цього виникає явна суперечність у розумінні цілісної характеристики особистості. Цілісно-особистісний підхід спрямовує вивчення проблеми з позицій здібної людини, а не її окремих здібностей. З цього приводу слушним може бути зауваження Т.І. Артем'євої, що “вивчення здібностей в широкому особистісному плані, а також намагання визначити здібності через особистість ... переводять саму проблему здібностей у площину проблем особистості ... Тут приховується відома небезпека “розчинити” здібності в психології особистості, втратити власний предмет дослідження” [1, с. 67].

На протипагу діяльнісно-особистісному підходу ряд дослідників (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, В.Д. Шадриков) визначає здібності з функціонально-генетичної точки зору, згідно з якою “здібності – це властивості функціональних систем, які реалізують окремі психічні функції, що мають індивідуальну міру виразності, котра знаходить прояв у діяльності і своєрідності виконання діяльності” [2, с. 40]. Такий підхід підтримує і Б.Ф. Ломов. Тісний зв'язок психологічних проявів здібностей з функціонуванням окремих сторін діяльності мозку він розглядав як цілісну єдину систему, що складається з трьох взаємозв'язаних сторін. До першої з них належать особливості функціонування мозку, які забезпечують своєрідність виконання дій. Друга сторона являє собою безпосередньо операційний склад здібностей, які забезпечують успішність діяльності як сукупності розумових дій. “Щоб ці операції сформувались, – зазначав Б.Ф. Ломов, – необхідний певний рівень розвитку відповідних функцій, і разом з тим під час оволодіння операціями ці функції розвиваються” [6, с. 134]. Третя сторона – мотиваційна. У ній особливо важливим є те, що до мотиваційної, змістовної сторони здібностей автор зараховує і нахили. “Коли мова йде про мотиваційну сторону розумових здібностей, то маються на увазі перш за все нахили, пов'язані з потребою в пізнанні – однією з головних потреб людини” [3, с. 134–135]. У цьому випадку Б.Ф. Ломов розглядав здібності як загальнолюдські родові властивості.

Функціонально-генетичний підхід передбачає вивчення здібностей з позиції функції і функціональної системи, а виникнення (генезису) здібностей – з погляду природженості. Відправним моментом цього підходу є те, що здібності повинні знаходити прояв перш за все в елементарних психічних і психомоторних функціях (процесах). На це у свій час звертали увагу В.О. Крутецький, Б.А. Микитюк, В.Д. Шадриков, В.Б. Шварц. Адже можна вести мову про добру чи погану пам'ять, про добрий чи поганий розподіл і переключення уваги, про швидкість рухів і витривалість людини. Таким чином, здібності можуть характеризувати ступінь прояву якісних сторін функцій (сенсорної, мнемічної, рушійної тощо). Це й означає, що здібності співвідносяться з психічними функціями. Важливою особливістю функціонально-генетичного підходу до вивчення проблеми здібностей є визначення їх генетичної зумовленості, природженості. Природженість здібностей визнана К.К. Платоновим, В.С. Фарфелем, В.Д. Шадриковим, разом із іншими психологами і фізіологами. Зокрема, В.Д. Шадриков визначав, що “вже при народженні дитина має певні здібності. Це здібності генотипу” [5, с. 20]. Визначення природжених здібностей дає можливість вести мову про те, що вони існують до діяльності. А тому відпадає необхідність пов'язувати їх появу тільки з діяльністю (хоча і відокремлювати здібності від діяльності також не слід).

Наявність відмінностей в існуючих підходах до вивчення здібностей, на нашу думку, зовсім не означає, що ці підходи суперечать один одному. Адже кожен з них досліджує лише один бік проблеми і не може претендувати на її вирішення в цілому. Ми не ставили собі за мету критично оцінити кожен з існуючих підходів, з'ясувати їх переваги і викрити недоліки, а лише намагалися з'ясувати їх особливості.

При всій різноманітності підходів до вивчення проблеми здібностей ми поділяємо таке їх розуміння, коли здібності розглядаються саме як індивідуальні психологічні особливості, які пов'язані з природними передумовами і визначають успішність діяльності. Але при цьому ми не заперечуємо, що здібності ґрунтуються, перш за все, на своєрідності психічних процесів, зумовлених відповідними психофізіологічними функціями індивіда.

Вивчення літературних джерел вказує на наявність у теорії здібностей різних підходів до з'ясування структури, динаміки розвитку та діагностики здібностей особистості. Особливо яскраво відображені різні теоретичні позиції та точки зору з означених питань у зарубіжній психології та педагогіці, де існує кілька напрямів, що розглядають проблему розвитку здібностей і важливості спадкових факторів і соціального середовища для цього розвитку.

Представники біологізаторського напрямку (З. Фрейд, А. Адлер, Е. Кречмер) вказують на природженість здібностей, успадкованих від батьків. Процес їх розвитку вони розглядають як автогенез (саморозвиток), заперечують детермінованість останніх соціальними умовами життя людини.

Представники другого напрямку – соціальної зумовленості (О. Галич, О. Новицький) вважають, що здібності розвиваються виключно під впливом певного середовища і виховання. При цьому середовище розглядається як стійке явище, що не зазнає змін, а розвиток здібностей – як результат механічного впливу середовища на людину без урахування її активності. Цей напрям повністю заперечує внутрішню детермінацію здібностей і цілком ізолює її від індивіда.

Третій – біосоціальний напрям розвитку здібностей (Е. Торндайк, А. Роджерс) полягає у розумінні їх динаміки як результату одночасного впливу обох факторів – біологічного і соціального. Представниками цього напрямку не розкривається взаємозв'язок між біологічними і соціальними факторами в розвитку особистості.

В діагностиці здібностей зарубіжні дослідники віддають перевагу тестовим методикам, а також факторному й інтерспективному аналізу. Причому, застосування цих методів дуже часто відбувається ізольовано, незалежно, що знижує об'єктивність даних про здібності і призводить до суб'єктивізму в їх оцінюванні. Багато дослідників переоцінюють кількісні і недооцінюють якісні методи дослідження здібностей. Але поряд з цим спостерігаються і комплексні дослідження (Ф. Вернан, Л. Терман, В. Штерн), у яких, крім тестів, застосовуються аналіз продуктів трудової діяльності, дані соціологічних досліджень тощо.

Походження здібностей пов'язано з розвитком, адже умовою існування здібності є її розвиток. “Питання про здібності повинне бути пов'язане з питанням про розвиток, – писав С.Л. Рубінштейн. – Пов'язати ... проблему здібностей з питанням про розвиток – означає визнати, з одного боку, що здібності не можуть бути просто прищеплені ззовні, що в індивіді повинні існувати передумови, внутрішні умови для їх органічного зростання і, з іншого боку, що вони не визначені, не даються в готовому вигляді до і поза будь-яким розвитком” [6, с. 3–4]. За С.Л. Рубінштейном, розвиток здібностей відбувається за спіраллю: здібність одного рівня стає передумовою розвитку здібності більш високого рівня.

Закінчуючи аналіз підходів, які розкривають походження здібностей, ми вважаємо доцільним звернути увагу на дуже важливу обставину. У працях О.В. Брушлинського, К.М. Гуревича, А.Г. Ковальова, В.О. Крутецького, М.С. Лейтеса, В.М. Мясіщева, К.К. Платонова, С.Л. Рубінштейна зустрічається думка про те, що дійсності не відповідають як ті теорії, що проголошують природженість здібностей і зводять їх до задатків (теорія спадкових здібностей), так і ті теорії, які повністю ігнорують природні передумови здібностей і вважають їх зумовленими лише середовищем і вихованням (теорія набутих здібностей). У першому випадку детермінація здібностей зводиться лише до внутрішніх, у другому – тільки до внутрішніх умов, тоді як при формуванні здібностей (і психічного взагалі) зовнішні причини діють опосередковано через внутрішні.

В сучасній психології склалася єдина точка зору на те, що між здібностями та основними компонентами, від яких залежить успішна діяль-

ність людини (а ними є знання, навички й уміння), не можна ставити знак рівності. Але разом з тим не можна і заперечувати діалектичний зв'язок між здібностями, знаннями й уміннями, на що звертали увагу в багатьох своїх працях і Б.М. Теплов, і М.Д. Левітов, і С.Л. Рубінштейн. Засвоєння знань і вмінь сприяє розвитку здібностей так само, як і наявність відповідних здібностей створює умови для оволодіння вміннями та знаннями. Це виявляється в тому, наскільки швидко і легко відбувається засвоєння спеціальних знань, як продуктивно ці знання застосовуються на практиці, тощо.

Висновки. Таким чином, можна вважати, що загальна обдарованість постає як якісне своєрідне поєднання здібностей, від якого залежить можливість успіху в багатьох видах діяльності.

Наявність різних теорій походження та сутності здібностей знаходить відображення в різних підходах до їх типології. Огляд літературних джерел вказує на те, що основою класифікації здібностей можуть бути різні вихідні позиції. Ось тільки деякі з них: відмінність в основних видах діяльності; відмінності, пов'язані з особливостями функціонування органів чуття і вищої нервової діяльності; операційні визначення, пов'язані із застосуванням різноманітних систем тестів з наступним факторним аналізом результатів їх застосування.

Література

1. Артемьева Т.И. Методологический аспект проблемы способностей / Т.И. Артемьева. – М. : Наука, 1977. – 184 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б.Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – 287 с.
3. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с.
4. Леонтьев А.Н. О формировании способностей / А.Н. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1960. – № 1. – С. 7–17.
5. Платонов К.К. Проблемы способностей / К.К. Платонов. – М. : Наука, 1972. – 312 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
7. Теплов Б.М. Новые данные по изучению свойств нервной системы и их психологических проявлениях / [отв. ред. Е.А. Голубева, Е.П. Гусева]. – М. : Наука, 2004.

НИКОЛЕНКО Л.М.

СУТНІСТЬ КОМУНІКАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

Сучасні тенденції розвитку інтеграційних процесів постіндустріального суспільства вимагають від особистості усвідомлення власної ролі і значення в житті, а також дій відповідно до власних переконань і цінностей.

Важливими умовами функціонування демократичного суспільства є виховання в молодого покоління толерантності і вміння знаходити компроміс. Сьогодні вища школа має сприяти розвиткові демократичної куль-